

Тюркська складова в процесі походження українського козацтва

Українське козацтво – складне і багатогранне явище, яке відіграло важливу роль в історії України та Східної Європи. Як відомо, основою етнічної і національної самосвідомості є історична пам'ять. Про військову історію козащини влучно висловився її сучасник, митрополит Іов Борецький у 1621 р. у полемічному творі “Протестація”: “Се ж бо те плем'я славного народу Руського з насіння Яфетового, що воювали грецьке царство Чорним морем і сушею. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах ходило морем і землею (приробивши до човнів колеса) та Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Іллірик. Се ж їх предки хрестилися разом з Володимиром, приймали віру від Константинопольської церкви, і по сей день в цій вірі родяться, хрестяться і живуть” [12, с.70-81]. Але, незважаючи на те, що митрополит вважав козаків нащадками руських князівських дружин, само слово “козак”, скоріше за все, тюркського походження. Не викликає сумніву, що не тільки назви одягу, зброї, речей господарського та побутового вжитку, а й майже уся військова та адміністративна титулатура й атрибутика (кошовий, отаман, булава, пернач, кіш, курінь, осавул, бунчук, сурма) тюркського походження. З цього ряду виокремлюється слово „гетьман”, яке, скоріше за все, походить від німецького „hauptmann” – капітан.

Те, що в Київській Русі тюркська мова не була чужою, стверджується в книзі відомого казахського письменника Олжаса Сулейменова “Аз і Я”, присвяченій дослідженню пам'ятки давньоруської писемності „Слова о полку Ігоревім”. Автор, володіючи казахською і російською мовами, досить логічно перекладає найбільш важкі місця цього унікального за змістом і значенням літературного твору. Так, сон князя Святослава, вміщений у „Слові” є докладним описом тюркського поховального обряду, коли “худі тули (тюркською - вдови) сиплють перлини на груди небіжчику та п'ють вино з трутом (тюркською – з осадком)” [32, с.63-65]. Зважаючи на те, що „Слово” написане до татаро-монгольського нашестя на Київську Русь, можна зробити висновок, що велика кількість тюркізмів прийшла в

давньоруську мову разом з такими етносами, як чорні клобуки, торки, берендеї, ковуї, половці, які жили не тільки поряд зі слов'янами, а часто й впереміжку. Але всі ці народи, тюркські за мовою, не обов'язково повинні були бути тюрками за походженням.

На підставі ретельного текстологічного аналізу давньоруської літературної пам'ятки О.Сулейменов стверджує, що на півдні Київської Русі в кінці XII – на початку XIII ст. існувала двомовність. Наявність багатьох тюркських лексем – найголовніше підтвердження оригінальності “Слова”. Пізніші переписувачі та О.І.Мусін-Пушкін, який вперше надрукував його, навряд чи здогадувалися про подібну двомовність у домонгольську епоху. Вплив тюркської мови на слов'янську зберігається і в пізніший період. Прикладом того є наявність тюркських термінів та виразів в творі “Хождения за три моря” Афанасія Нікітіна, в якому під терміном “Кот Ачук” (від тюркського – коті ачук) маються на увазі “голозаді”, тобто, дуже бідні люди [32, с.68]. Київський дослідник А. Железний вважає, що ті тюркські народи, які жили по сусідству з давніми русичами в IX – XIII століттях, є прямими нащадками древніх болгар, які з'явилися у Північному Причорномор'ї на хвилі гунської навали в кінці IV століття і які створили на території сучасної України послідовно два додержавних формування: Велику та Чорну Булгарії у кінці VI - VII століттях. Існує думка, що самі болгары – це наслідок асиміляційних процесів поміж переможцями - гунами та переможеними - аланами. А. Железний стверджує, що Київ заснований гуно-булгарським ханом Шамбатом на прізвисько Кий (тюрк.) – вигнанець, відторгнутий. На захист своєї версії дослідник наводить численні тюркські топоніми і гідроніми на території сучасного Києва і його околиць [16]. У деяких давніх писемних джерелах, зокрема, в праці “Про управління імперією” К.Багрянородного та в давньоєврейському “Київському листі”, місто Київ йменується Киоба. В тюркській мові граматична форма “оба” означає приналежність комусь, тобто, Кий +оба. До речі, гуно-булгары називали потік води, течію – “чай”. Звідси й річка Почайна. Дніпро вони називали Буричай (греки називали його Борисфен). Вулиця, яка вела до Дніпра, звалася Боричів узвіз (нині Андріївський узвіз). Копирів кінець – від тюркського “коп” – здійматися, а “ир - ар” є

словоутворюючим афіксом, який перетворює слово у форму “той, що здійснюється”. Оболонь – від тюркського “болонь” (низовина біля ріки; луг, який заливає водою).

Середньовічний Київ залишив для сучасності прізвища міської аристократії, або патриціату. Це Балики, Булиги, Мелешковичи, Ходики та інші [19, т.1. с.274]. Досліди над словами, запозиченими з тюркської мови дозволяють підняти завісу над таємницею походження деяких предків київських багатців. “Balig” – бути пораним [27, с.80]. Давньоруські слова “булига”, “булиха”, “булага” – валун, буличне каміння – походять від тюркського “bulguj” – бути громоздким, товстим [7, с.34]. Тюркське “melik” – король, правитель. До ХХ ст. так називали на Кавказі деяких гірських князів [7, с.30].

У центрі козацького краю, біля Дніпрових порогів, багато тюркських гідронімів. Назва річки Самара походить від слова “самар” – лантух, сідло (річка утворює багато згинів у районі сучасного міста Новомосковська). Річка Оріль – від “єрель” – і тут і там, тобто звивиста, крива, покручена. Іпатіївський літопис повідомляє, що річка має подвійну назву: тюркське Єрель та руське Угол – Угла [2, с.257, 293, 333, 573]. Річка Сура – від “су” (тюрк.) – вода, “ра” (індоевропейська основа) – спокійна. Річка Міус (тюрк. “міуш, муш, мюс”) – ріг, куток. Сучасний український історик Ю.А. Мицик вважає, що топонім міста Царичанка, розташованого на р. Оріль (а також і відомий російський Царицин – сучасний Волгоград), слід виводити від тюркських слів “сари” (жовтий) і “су” (вода), тобто Жовті Води. Піщані береги Орілі (а також Волги) дають підстави для такого окреслення [25, с.15]. В пониззі Орілі, біля Царичанки, є Китайгород та гора Калитва. Key – tie (Китай), де “key” – опорний, ключовий. Callow – низький, часто підтоплюваний + tau (too) – гора. Місто Кременчук можна розшифрувати як “Сram in chok” – вузька, стисла гірськими породами течія ріки (Дніпра) [34, с.52, 54].

В сучасній українській мові існує багато слів тюркського походження: курган, ватага, сон, тканина, сережка, товариш, язик, базар, башка, баштан, книга, сарай, кавун, табор, товар, туман, тюрма, печатка, кайма, малий, шаровари, білка, кінь, пшоно, хміль, мед, чавун, соболь, шапка. Ще мало досліджені слова індо-іранського (сарматського) кореня, які стали рідними для деяких тюркських мов, а також

присутні і в українській: чабан, гарбуз, килим, локшина, люлька, шабаш [231, с.759]. Це наштовхує на висновок, що індо-іранська мова найбільш древня і вона широко використовувалася мешканцями Північного Причорномор'я. Але вона послідовно змінювалася в цьому регіоні спочатку тюркською (гунською), а потім слов'янською. Остаточна перемога старослов'янської мови над тюркською відбулася за князя Ярослава Мудрого.

Багато тюркських елементів і в козацькій антропонімії (іменах, прізвищах, прізвиськах). Молода українська дослідниця І.Льченко знаходить їх у козацькому реєстрі 1581 року та етнографічних працях ХІХ століття [20, с.9]. Багато таких прізвищ зустрічається і нині: Бакай, Кизим, Кочубей, Кудаш, Булах, Дашко, Бут, Балиш, Каранда тощо. Філолог С.Павленко вважає, що сучасні українські прізвища з закінченням на –ук, –юк, –як, –інко, –єнко тюркського, переважно половецького походження. У тюркській мові “ук” означає : “нащадок”, “родич” [27]. Суфікс “чук” служить для надання слову зменшеної форми, наприклад, “кюнеч” (сонце) – “кюнечук” (сонечко). У давніх тюркських мовах слова “єнко”, “інко” означають нащадка інсу [11, с.210]. Такі українські прізвища як Журба, Скиба мають, скоріш за все, адиго–абхазьку, а точніше, алано–яську (косозьку) основу.

С. Павленко розшифровує сучасні українські прізвища за допомогою тюркської мови. Каденюк: “кадин” – береза, знатна жінка. Ющенко: “юс” – дуже, зовсім; “чен” – прямий, стрункий; інший варіант: племінник, син молодшої сестри. Шульга – лівша. Танюк: “тон” – шуба, кожух. Широко: “ширка” – рана. Спираючись на тюркську мову, можна з'ясувати, чому одного з перших козацьких ватажків князя Дмитра Вишневецького звали “Байдою” чи “Балдою” [33, с.757]. В турецькій мові слово “balta” позначає слугу при палаці, якого можна розуміти як васала царської особи, а в кримсько–татарській мові це слово означає сокиру. Є також варіант пов'язати байду з угорським словом «вайда», що означає військового начальника, командира.

Українські історики В.І. Семененко та Л.А. Радченко звертають увагу на те, що до другої половини ХVІ ст. поняття “козак” частіше означало спосіб життя, ніж соціальний статус, але до того часу запорожців іменують ординськими козаками [31,

с.93]. У 1578 році посланець польського короля, який відвідав острів Хортицю, де жили козаки, відмітив пануючу серед них українсько–татарську двомовність. Не випадково, в Оттоманській Порті козаків йменували “змішаним народом” [Там само]. У турецького автора XVII ст. Евлії Челебі знаходимо згадки про “кардаш-козаків” [3, с.65, 76, 251], тобто, таких дніпровських козаків, які “братались” з кримськими татарами. З іншого боку, татари, які жили у Великому князівстві Литовському звалися “липками”, а кримські татари звали їх “лупками” [3, с.65, 254]. Lipka (тат.) – Литва. Тобто, контакти існували між різними народами, не дивлячись на різні мови та релігії.

Наявність великої кількості тюркізмів в термінології не тільки запорозького, але й донського козацтва дозволяє припустити, що в етнічному становленні козаків брали участь різні народи. Д.І.Яворницький, як і багато інших дослідників, стверджує, що до XV століття звісток про українських козаків не знайдено [35, т.2, с.7]. Формування козацтва відбулося протягом декількох століть – з XIII по XV в умовах не стабільного мовного середовища у Північному Причорномор’ї.

Вчені навіть роблять спроби визначити час та обставини зміни мовного середовища в південній Русі. Так, академік Агатангел Юхимович Кримський зазначав: “За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковно–слов’янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов’янства ” [22, с.35]. Відомий український вчений О.Пріцак у ґрунтовній монографії “Походження Русі” пише: “У 1036 році Ярослав, новгородський правитель, який щойно утвердився в Києві, розгромив печенігів (тюркомовний народ) і утвердив свій варіант римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, підґрунтям – система Новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковно–слов’янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника. Ярослав почав також перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях... І лише тоді

почала відбуватися культурна революція, відштовхнувшись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності... Руська мова впровадилася через священний обряд та кирилицю” [29, с.100]. Тобто, Київська Русь не була мононаціональною державою і тільки впровадження християнства сприяло пануванню слов'янської мови на руських землях.

Відомий український мовознавець В.В.Німчук заперечує існуючий в філологічній науці стереотип, що основні відмінності між слов'янськими мовами склалися відносно пізно, лише в XIV ст. Вчений стверджує, що вже найдавніші слов'янські писемні мови – старослов'янська IX-X ст. і давньоруська X-XIII ст. – свідчать про помітні розходження на всіх рівнях, особливо лексичному, хоча вони мали багато спільного [26, с.265]. Інший український мовознавець – Г. Півторак висловлює думку, що давньоруської народності, а отже, й спільної давньоруської народно-розмовної мови ніколи не було [28, с.274-275].

Панування тюркської мови у козацькій військовій термінології неможливо пояснити довготривалим протистоянням козаків татарам, як це роблять деякі історики. Включення тюркських слів до давньоруської мови кінця XII століття (“Слово о полку Ігоревім”) свідчить, що слов'янотюркська мовна спільнота існувала ще в домонгольській, а на побутовому рівні, мабуть, і в дополовецький період. Можна припустити, що в формуванні не тільки козацтва, але й українського народу загалом взяли участь, крім слов'ян, печеніги, торки, ковуї, берендеї, чорні клобуки, половці, татари (кримські, ногайські) та інші тюркські та сармато–аланські народи. З цього приводу Л.Н. Гумільов зазначав, що культуру новонароджений етнос чи етнічна група наслідує не від одного попередника, який брав участь у змішанні народів, а від усіх етнічних субстратів, які інтегрувалися в нову етнічну систему [13, с.714].

Відомий дослідник донського козацтва Є.П.Савельєв писав: “Козаки попередніх століть не вважали себе росіянами; в свою чергу, й мешканці московських областей та й сам уряд дивилися на козаків як на окрему народність, хоча й споріднену з ними вірою та мовою. Тому зносини головного керівництва з козаками у XVI – XVII століттях проходили через Посольський приказ, тобто, по-сучасному – через

міністерство закордонних справ ” [30, с.18].

Про окремішність української козацької нації свідчить посол Франції граф де Брежі. Коли у вересні 1644 р. він зустрівся у Варшаві з писарем Війська Запорозького полковником Б. Хмельницьким, саме він порадив кардиналу Джуліо Мазаріні взяти козаків на службу, повідомляючи у листі: “Днями був у Варшаві один з старшин козацької нації полковник Хмельницький...” [24, с.12].

Наявність особливих рис у козаків зазначають і сучасні українські історики О. Гуржій та В. Корнієнко. Вони стверджують, що козаки-пластуни мали свою особливу мову, системи письма та умовних знаків. Існує думка, що спілкування пластунів відображало найдавніші форми слов'янської мови, які існували задовго до православних просвітників і проповідників, творців абетки Кирила та Мефодія, і походили з напівлегендарної Тмутаракані [15, с.6].

Недостатньо дослідженим є також питання про участь алан та угрів (мадярів) в формуванні народності Київської Русі. За усталеною упродовж багатьох років традицією спільноту, яка проживала в межах Київської Русі, прийнято вважати слов'янською тільки тому, що підкорені Руссю різноетнічні народи з часом перейшли на єдину церковнослов'янську мову. Проте, як стверджує сучасний російський вчений В.П. Алексєєв, “ретельне вивчення походження та етнічної історії народів показало, що мовна приналежність та походження – явища неоднозначні, і що спільною мовою можуть розмовляти і ті народи, які мають різне походження ” [4, с.19].

Навіть у наш час можна навести багато прикладів двомовних, а також тримовних етносів (швейцарці). Разом з тим, мексиканці, перуанці, аргентинці розмовляють іспанською, але від того вони не є іспанцями. Ірланці, які розмовляють англійською, теж не є англійцями. Арабською мовою говорять декілька різних народів, а для багатьох узбеків рідна мова - таджицька. Крім того, були станові мови, наприклад, французька – в Англії XII – XIII ст., грецька – в Парфії II – I ст. до н.е., арабська – в Персії з VII по XI ст.

Л.Н. Гумільов наводить цікавий зразок мовних курйозів на прикладі турок-османів. З XIV ст. турецькі султани формують гвардійські підрозділи (“нове

військо”) з християнських хлопчиків, яких відривали від родин, вчили ісламу та військовій справі. В XV ст. був створений флот, укомплектований авантюристами всього узбережжя Середземного моря. В XVI ст. додалася легка кіннота – “акінджи” з підкорених Діарбекра, Іраку та Курдистану. Дипломатами ставали французькі ренегати, а фінансистами та економістами – греки, вірмени, євреї. Жінок ці люди купували на невольницьких базарах. Там були польки, українки, німкені, італійки, грузинки, гречанки, берберки, негритянки і т. д. Ці жінки у XVII - XVIII ст. стали матерями та бабусями турецьких воїнів. Турки були етносом, але молодий солдат міг слухати команди турецькою, розмовляти з матір'ю польською, а з бабусяю італійською, на базарі торгуватися грецькою, вірші читати перською, а молитись – арабською [14, с.49-50].

Стрижем любого етносу є духовність, а в основі національного духу лежать релігія та народні традиції. Враховуючи велику кількість можливих предків, спочатку козаки, так само як і русь, могли бути не етносом, а родом занять, середньовічною професією. Аби уточнити це припущення, треба уважніше розглянути військові та побутові традиції, які зберігають принцип тяглості в умовах зміни політичної влади та економічних відносин.

Почнемо з опису зовнішнього вигляду козаків. Оселедець – тюркське слово, яке в перекладі означає „звисаючий”. Набагато раніше появи козацтва, знаходимо схожу зачіску в київського князя Святослава за описом візантійського історика X ст. Льва Диякона: „Видом він був такий: середнього зросту, не дуже високий, не дуже малий, з густими бровами, з бритою бородою та з густими, довгими, висячими на верхній губі вусами. Голова у нього була зовсім гола, але тільки з одного боку висів вихор волосся, який означав шляхетність роду...” [1, с.17].

Голена голова – це обов'язковий атрибут усіх кочових народів Північного Причорномор'я. Український дослідник Е.Н. Бондар відмічає спорідненість зачісок князя Святослава і запорозьких козаків з чупринами індійських кшатріїв, хеттів, давніх вірмен та старомонгольських воїнів [8, с.12-15]. Деякі дослідники, серед яких росіянин А. Асов, вбачають тут зв'язок з древнім ведичним обрядом жертвоприношення волосся. З цього волосся, за легендою, будувався міст, по якому

люди після смерті переходитимуть до загробного світу [5, с.87-88]. Виходячи з цього, давні руси, а потім козаки, залишали на голові чуприну – оселедець, за який Бог повинен був витягти душу з тіла після смерті. А оскільки за княжих часів ця зачіска була привілеєм верхівки, то козаки часто підкреслювали, що вони – представники вищого військового стану і всі рівні в своєму колі. Отже, від чуба-оселедця будуємо історичний ланцюг народів, які мали такі зачіски: древні арійці – скіфи – сармати – алани – руси – козаки. Арійське коріння в козаків простежує і сучасний письменник Ю. Канигін. Він виводить терміни „кіш” та „кошовий” від назви арійського соціального слою кшатріїв. В перекладі з санскриту слово „кшатра” позначає владу, а „кшатрій” – наділений владою, людина влади [21, с.382-383].

Слово “кіш” входить до назви народу “черкасів” – “черкашів”, якою звалися українські козаки у всіх офіційних актах Московської держави другої половини XVI – першої половини XVII ст. Словник давньотюркської мови перекладає слово “cerkas (sergas)” як “складати, вишикуватися рядами” [11,с.144]. Складова частина назви козаків “чері” – присутня і в тюркському слові “яничар” (ієні чері), що означає “нове військо” [17, с.439]. Відомо, що особистою гвардією Хазарського кагана довгий час було хорезмійське військо [23, с.153]. Слово “чірі” в давній хорезмійській мові позначало четвертий місяць перського року (осінь). Зараз в сучасній таджицькій мові існує слово “тіромах” (чіромах), що в перекладі теж означає осінь [37, с.9]. Тобто, можна припустити, що у данному випадку, чірі-кіші – це сезонне військо, яке існує з весни до осіні, а потім повертається до своїх осель.

На відомих в Україні народних картинах козака Мамає, центральне місце займає музичний інструмент - кобза, яка набула особливої популярності серед населення у XVI ст. Кобза мала до 16 струн. Її прототипом є кобиз – двострунний смичковий інструмент тюрків-кочовиків, який у казахів і киргизів перетворився у триструнний комуз [10, с.154]. Потрапивши до Північного Причорномор’я, кобиз став кобзою, збільшивши кількість струн. Коли кобза вже поступилася бандурі, музикантів, за звичкою, продовжували звати кобзарями.

Розглядаючи впливи інших народів на українську культуру, Н.М. Яковенко відмічає, що для українців канонічним вважається цілком не слов’янський тип краси

(карії очі, чорні брови), а класика української фольклорної культури – дума – є яскравим породженням азійської моделі мелосу [36, с.112].

Важливий елемент одягу козаків – шаровари й шапка. Відомо, що широкі штани – шаровари – ще продовжують носити у державах Сходу, не тільки чоловіки, а й жінки. Історія цього одягу має глибоке коріння. Як вже зазначалося вище, вчені-археологи пов'язують появу шаровар з племенами сарматів Північного Причорномор'я. Перський географ початку X ст. Ібн Русте писав: „Руси живуть на острові, на конях мужності не виявляють, але хоробрі у пішому бою. Всі свої набіги чинять на кораблях. Носять широкі шаровари і постійно носять мечі, бо нікому не довіряють – підступність між ними справа звична”[9, с.151]. Анонімний автор книги „Худуд-ал-Алем” описав одяг русів так: “З більш ніж ста локтів кербаса зшивають шаровари і носять, загортаючи вище коліна. На голові носять вовняні шапки, спускаючи до низу за потилицею кільцем” [9, с.154]. Відомий дослідник київської старовини О.П.Знойко звертає увагу на те, що до початку 20-х років XX ст. в Україні зберігався звичай носити, навіть у спеку, баранячу шапку чи, принаймні, тримати її в руці або на возі. Шапка – символ влади пастуших, а не землеробських племен [18, с.11].

Про пастуше підгрунття Запорозької Січі пише і сучасний російський дослідник Р.В.Багдасаров. Він відмічає, що Січ мала структуру пастушого кочів'я, що втілювалося в посадовій драбині та відповідній атрибутиці. Сама назва головної ставки Запоріжжя – Кіш, так само як і його устрій, поріднені татарському “кхош” (укріплений табір). Так звалися десять з'єднаних отар. Дослідник звертає увагу, що до 1775 р. Січ була поділена на адміністративні округи – паланки, як кхош на отари [6, с.113]. Схожість козацької чуприни з хвостом вівці відмічали самі запорожці, про це писав Д.І. Яворницький [35, т.1, с.205]. Р.В. Багдасаров пов'язує оселедець з Євангельською символікою отари, яка лягла в основу структури Запорозького Війська [6, с.117]. Ці факти наводять на думку, що козацькі традиції ведуть свої початки від часів пастуших арійських племен.

Таким чином, мовні паралелі наводять на думку, що українське козацтво могло сформуватися на базі тюркомовних войовничих народів (не обов'язково тюрків), які

прийняли християнство одночасно з населенням Київської Русі чи зробили це самостійно, раніше або пізніше офіційного хрещення, запровадженого князем Володимиром у 988 році. Український степ привітно приймав не тільки залишки руських князівських дружин та половецького війська, розбитих монголами у XIII столітті, а й ясів, бродників та інших непокірних воїнів, не здатних підкорятися ні литовським, ні польським феодалам вже пізніше, у XIV – XV століттях. Степове середовище не було ворожим до прийшлих русинів ні за мовним, ні за моральним принципом, тому що в козаки йшли люди здебільшого авантюрного складу характеру, які ставили за мету годуватися не плугом, а шаблею. Процес становлення та кінцевого оформлення козацтва як унікального явища не тільки вітчизняної, але й світової історії розтягнувся майже на два століття, і за цей час змінювалися не тільки люди, зброя, тактика бойових дій, але й мовне середовище, в якому все це відбувалося.

Список

використаної літератури та джерел:

1. Диакон Лев. Истории // Хрестоматия по русской военной истории. Составитель Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком. – К: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Челеби Эвлия. Книга путешествия (извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века). - М., 1960. – 338 с.
4. Асов А. Славянские руны и Боянов гимн. – М.: Вече, 2000. – 403 с.
5. Алексеев В.П. Этногенез. – М., 1986. – 426 с.
6. Багдасаров Р.В. Запорожское рыцарство XV-XVIII веков // Общественные науки и современность. – 1996. – № 3. – С.112-122.
7. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М.: Наука, 1979. – 280 с.
8. Бондарь Є.Н. Про індіців, хеттів і козацький “оселедець” // Український світ. –

1992. – № 2. – С.12-15.

9. Бычков А.А., Низовский А.Ю., Черносвитов П.Ю. Загадки древней Руси. – М.: Вече, 2000. – 512 с.
10. Догжанский А. Краткий музыкальный словарь. – М., 1966. – 520 с.
11. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.
12. Грушевський М.С. Пересування культурно-національного центру на схід: козаччина, як чергова рушійна сила національного українського активу // Український історик. – 1991– 1992. – № 3-4; 1-4. – С.70-81.
13. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Из-во АСТ, 2002. – 840 с.
14. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 560 с.
15. Гуржій О., Корнієнко В. Міф, у який хочеться вірити // Історія України. – 2002. – № 42. – С.5-11.
16. Железный А. Происхождение древнерусского языка // Товарищ. –1998. – № 28. – С.3.
17. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких відносинах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003.
18. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
19. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
20. Ільченко І. Тюркомовні елементи антропонімії Нижньої Наддніпрянщини // Бористен. – 1999. – № 5. – С.9.
21. Каныгин Ю. Вехи священной истории.- К.: Изд-во А.С.К., 2003.- 432 с.
22. Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – 287 с.
23. Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. – М.: Наука, 1983. –224 с.
24. Махун С. Казаки-наёмники в тридцателетней войне (1618-1648) // Зеркало недели № 16(491). – 24.04.2004.
25. Мицик Ю.А. Царичанка козацька. – К.: Генеза, 2004. – 88 с.

26. Німчук В. Південні давньоруські говори – основа української мови // Історія української мови. Хрестоматія. Упорядники: С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – С.257-269.
27. Павленко С. Родословная закодирована в фамилии // Голос Украины. –22.02; 1.03; 5.04.2003.
28. Півтора Г. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С.270-279.
29. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (Крім ісландських саг).– К.: Обереги, 1997.– Т.1.– 1080 с.
30. Савельев Е.П. Древняя история казачества.– М.: Вече, 2002.– 464 с.
31. Семененко В.И., Радченко Л.Л. История Украины с древнейших времен до наших дней. – Харьков: Торсинг, 2002.– 480 с.
32. Сулейменов О. Аз и Я. – Алма-Ата, 1975.– 304 с.
33. Сумцов Н. Памятники Императорской академии наук в Вене. 1884 г. // Киевская старина.– 1885.– Апрель.
34. Черных А. Древний город Китеж находится в Москве // Российский кто есть кто.–2002.–№ 6.– С.50-55.
35. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.– К.: Наукова думка, 1990.– Т.–1.- 592 с.; Т.2. – 560 с.; К., 1991.– Т.3.–560 с.
36. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.– К.: Генеза, 1997.– 312 с.
37. Лобачева Н.П. К истории календарных обрядов у земледельцев Средней Азии // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – М.: Наука, 1986. – С.6-31.

Поух Анатолій Володимирович, доцент кафедри історії та політичної теорії.
Національний гірничий університет.

М. Дніпропетровськ; тел.: роб. (0562) 46-90-45; дом.: (056) 775-92-70; моб.: 0667049257.

